

*Dr Jasmina Labudović Stanković, redovni profesor
Pravnog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu
ORCID: 0000-0001-8983-8173*

*Pregledni naučni rad
UDK: 330.342.173
DOI: <https://doi.org/10.46793/XXIIMajsko.737LS>*

ULOGA DRŽAVE U PRIVREDI*

Rezime

Država ima višestruko značajnu ulogu u privredi. U cilju obezbeđenja opšteg blagostanja, ona interveniše u različitim sferama privrednog života. Osnov za intervenciju su pravni propisi koje donosi. Država interveniše primenom širokog spektra mera i instrumenata ekonomske politike. Razlozi za intervenciju su brojni, a uglavnom proističu iz nesavršenosti tržišnog mehanizma. Uloga države u privredi se menjala tokom različitih epoha. Danas, u najvećem broju privreda dejstvuje u kombinaciji sa tržištem.

Ključne reči: *država, privreda, tržište, intervencionizam, ekonomska politika.*

1. Opšti pogled – veza prava i ekonomije

Država je organizovana zajednica ljudi nastanjenih na jednoj teritoriji, organizovana u skladu sa određenim pravnim poretom koji ima karakter originarnosti (suverenosti).¹ Stanovništvo, teritorija i vlast su tri osnovna elementa države koja ukazuju da je država organizacija koja se zasniva na potčinjavanju stanovništva, tj. naroda na određenoj teritoriji njenoj vrhovnoj vlasti. Državna vlast kao vrhovna ili suverena je „jedna vlast koja spolja ne zavisi ni od koje druge vlasti, a unutra je viša od svake druge vlasti“.² Zahvaljujući svojim funkcijama koje su usmerene na stvaranje zakona, upravnih akata i presuda, država ostvaruje različite društvene ciljeve.³

* Rad je rezultat naučnoistraživačkog rada autora u okviru Programa istraživanja Pravnog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu za 2026. godinu koji se finansira iz sredstava Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

¹ Marković, R., *Ustavno pravo i političke institucije*, Beograd, 2008, str. 151.

² Jovanović, S., *Država I – pojam države, državne funkcije*, Beograd, 1936, str. 242.

³ Marković, R., *nav. delo*, str. 166 i 169.

Država ima ne samo pravnu misiju koja podrazumeva očuvanje pravnog poretka, već i vojnu, kulturnu, socijalnu, privrednu. Ona ne može samo da crpi svoj legitimitet iz ubeđivanja građana u opravdanost određenog političkog poretka, već mora da se „pohvali“ i dobrim rezultatima u privredi, proizvodnji⁴ i da stanovništvu obezbedi određeni životni standard.⁵ Država treba da obezbedi sveukupno blagostanje svom stanovništvu.⁶ Zato joj je stalo da privreda dobro funkcioniše, da postoji stabilan devizni kurs, stabilne cene, stabilna valuta, niska stopa nezaposlenosti, privredni rast,⁷ i to nezavisno od oblika uređenja i vladajuće ideologije.⁸ Zato je uloga države izuzetno važna i u ekonomskom sistemu, tj. privrednom životu. Ta uloga je vrlo kompleksna.

Osnovni mehanizam uticaja države na privredu ogleda se kroz pravne propise⁹ koje donosi nezavisno od toga da li se privreda bazira na tržišnom konceptu ili je reč o privredi u kojoj je dominantno učešće države. Privredni život se ne može odvijati mimo pravnih propisa i nezavisno od njega.¹⁰ Pravo i ekonomija su tesno povezani. Država stvara okvir za ekonomski sistem. Oblikuje ga donoseći propise kojima uređuje privredni život, prava, obaveze i odgovornost privrednih subjekata, kao i sankcije za nepoštovanje pravnih pravila. Počev od ustava, kao najvišeg pravnog akta, u kome se na najopštiji način, pored niza drugih važnih pitanja, regulišu najvažnija pitanja ekonomskog uređenja države i javnih finansija¹¹, država nastoji da uredi ekonomski sistem. Mnogo preciznije, ekonomsko uređenje, javne finansije i pojedinačne oblasti ekonomskog života definisane su brojnim sistemskim zakonima i podzakonskim aktima. Ključni institut koji povezuje pravo i ekonomiju je svojina. Stoga su, ne samo za pravni sistem, već i za ekonomski sistem od izuzetnog značaja propisi kojima se uređuju svojinski odnosi, na primer, sticanje, zaštita, prestanak prava svojine, prava službenosti, prava stvarnog tereta, zaloga, hipoteka itd. Bez jasno definisane svojine na sredstvima za proizvodnju ne može se govoriti ni o tržišnoj

⁴ Lukić, R. Košutić, B., *Uvod u pravo*, Beograd, 2003, str. 51.

⁵ Konfučijev sledbenik, Mencije je u 3. veku pre nove ere smatrao da je potrebno humano upravljati državom, a ne despotski u kome stanovništvo nema sredstva za život i ne može da obezbedi egzistenciju sebi i svojoj porodici (Jakšić, M., *Razvoj ekonomske misli*, Beograd, 2003, str. 10).

⁶ Shvatajući značaj opšteg blagostanja prof. Kosta Cukić, autor prvog udžbenika iz ekonomije u Srbiji, je smatrao da je „unapređenje dobrog imovnog stanja građana“ jedan od državnih ciljeva (Cukić, K. *Ekonomska politika*, osavremenjeno izdanje knjige *Ekonomska policija* izdate 1862. godine, priredio Mijatović, B., Novi Sad, 2024, str. 62).

⁷ Labudović Stanković, J., *Ekonomija za pravnike*, Kragujevac, 2022, str. 203.

⁸ Na primer, i u Italiji za vreme fašizma bilo je važno da se državna vlast učini još jačom, pa je vladajuća stranka imala svoj ekonomski program (Jovanović, S., *Država II – državna organizacija, poratna država*, Beograd, 1936, str. 390).

⁹ Na pravne propise se nadovezuju ostali oblici državne intervencije – vođenje ekonomske politike, kupovina i prodaja roba i usluga, transferna plaćanja.

¹⁰ Labudović Stanković, J., *nav. delo*, str. 51.

¹¹ Videti čl. 82-96. Ustava Republike Srbije, Sl. glasnik RS, br. 98/2006 i 115/2021.

efikasnosti. Država štiti interese vlasnika, odnosno onih koji kontrolišu sredstva za proizvodnju.¹²

Preventivno delovanje države u privredi kroz kontrolu i nadzor je izuzetno važno kako bi se na vreme otkrili problemi i kako ne bi kasnije prerasli u nešto mnogo opasnije. U tom smislu naročito je značajna uloga upravnog prava. Na primer, Komisija za hartije od vrednosti sprovodi nadzor nad učesnicima na tržištu kapitala, centralna banka sprovodi nadzor nad poslovanjem banaka, Komisija za zaštitu konkurencije organizuje, preduzima i kontroliše sprovođenje mera kojima se obezbeđuje zaštita konkurencije itd. Nadzor i kontrola naročito su važni kada je reč o finansijskim tržištima. Najgore krize vezuju se za krize na efektnim berzama zbog čega su ove berze pod pojačanim državnim nadzorom.¹³ Takve krize mogu izazvati opštu finansijsku nestabilnost i gubitak poverenja.

Privredni rast i razvoj, kao i privredna praksa stvaraju nove pravne odnose koji zahtevaju da budu regulisani. Stoga možemo govoriti o uzajamnom uticaju prava na privredu i privrede na pravo. Pravo prati život i neodvojivo je od njega kao senka od čoveka. Tako je bilo i u prošlosti. Kako je rimska država zahvaljujući ratovima obuhvatala sve veću teritoriju i veći broj stanovnika, kako su odnosi u državi postajali sve složeniji i država se privredno razvijala, sasvim je logično da se mogla održavati samo zahvaljujući pravnom sistemu,¹⁴ i naravno vojsci. Zahvaljujući razvijenijim proizvodnim odnosima i proizvodnim snagama, podeli rada, vrlo intenzivnoj trgovini između starog Rima i država starog Istoka, robnonovčanoj privredi, rimsko pravo je iznedrilo brojne pravne institute (svojina, državina, službenosti, naknada štete, ugovor, testament, krivica itd.) i ponudilo brojna rešenja kao odgovor na sve složeniji privredni život (kupoprodaja, sloboda ugovaranja, *laesio-enormis*¹⁵, kredit, jemstvo, zaloga, ortakluk itd.) koja nisu vremenski omeđena, već primenljiva i danas.¹⁶ Nakon mračnog srednjeg veka, sa recepcijom rimskog prava, moglo se konstatovati da je rimsko pravo privrednom životu darovalo „u gotovoj formi ono što bi bez toga trebalo s trudom stvoriti“.¹⁷

2. Uloga države u privredi kroz različite epohe

Uloga države u privredi nikada nije bila upitna. Pažnju i dilemu je izazivalo samo u kom obimu država treba da bude prisutna u privrednom životu. Prošlost nam pokazuje da se uloga države u privredi menjala kako se menjao položaj i interesi najuticajnijih i najrazvijenijih država, a u skladu sa tim i stavovi vodećih ekonomskih

¹² Lukić, R., Košutić, B., *nav. delo*, str. 97.

¹³ Jovanović N., *Berzansko pravo*, Beograd, 2009, str. 191.

¹⁴ Lukić, R., Košutić, B., *nav. delo*, str. 26.

¹⁵ Ovaj institut je uveo car Dioklecijan u sklopu velikih reformi koje je preduzeo u 3. veku u vreme krize (Karajović, E., *Dioklecijanov Edikt o cenama*, Kragujevac, 1997, str. 71).

¹⁶ Stanković, E., Vladetić, S., *Rimsko pravo*, Kragujevac, 2020, str. 12-13.

¹⁷ Schumpeter, J. A., *Povijest ekonomske analize I*, Zagreb, 1975, str. 74.

teoretičara određenih epoha. Nekada je i sama privredila „vapila“ za intervencionizmom. On se zapravo svodi na vođenje odgovarajućeg programa (koncepta) ekonomske politike, što u suštini podrazumeva ekonomsku aktivnost javne vlasti.¹⁸ Dakle, „iza ekonomske politike stoji država snagom svog autoriteta“.¹⁹

Dioklecijanov Edikt o cenama (*Edictum de pretiis rerum venalium*) iz 301. godine, uklesan na mermernim pločama koje su poslate u različite delove carstva, izuzetan je materijalni spomenik i „svedok“ veoma oštre krize u 3. veku koja je zahvatila stari Rim, a koja je zahtevala intervenciju države zbog izuzetno visoke inflacije, sloma valute, ugrožene egzistencije najvećeg broja stanovnika²⁰ i brojnih drugih problema. Zato je car Dioklecijan reformisao organizaciju rimske države, vojsku, poreski sistem (uveden je sistem *capitatio-iugatio*) i sproveo monetarnu reformu (uveo je nove standarde za novčane jedinice, učvrstio zlatnu i srebrnu podlogu novca, izdao je nov zlatni i srebrni novac, otvorio je petnaest novih kovnica novca).²¹ To nam govori da je kriza izazvala pravo „ekonomsko, tj. privredno rastrojstvo“, premda dubina krize nije bila ista u svim delovima carstva.²² Edikt o cenama predstavlja instrument direktnog državnog intervencionizma. Sankcija za njegovo nepoštovanje bila je smrtna kazna. Ediktom su maksimizirane cene²³ između 700 i 800 različitih proizvoda (žitarice, vino, ulje, meso, riba, voće, povrće, robovi, životinje, papirus, mermer itd.) i usluga (nadnice različitih vrsta radnika, tarife za

¹⁸ Božić, M., *Ekonomika politika*, Niš, 2006, str. 2.

¹⁹ *Isto*, str. 6.

²⁰ U Rimskom carstvu je bilo intervencija i pre Dioklecijanovog Edikta o cenama, i to zbog zelenaštva, tj. lihvarstva. Kamate su bile izuzetno velike. Iz Tacitovih *Analisa* saznajemo da je zelenaštvo bilo „staro zlo u Rimu i veoma česti uzrok buna i nesloga.“ Da ne bi zavisile od samovolje bogataša, kamate su ograničene Zakonom 12 tablica na 1%, a kasnije tribunskim zakonskim predlogom na 0,5%. Zatim je pozajmljivanje uz kamatu sasvim zabranjeno (Tacit K., *Analisa*, VI, 16). Međutim, zelenaštvo je i kasnije bilo strašan problem rimskog društva. Od njega je najviše stradalo stanovništvo koje se bavilo zemljoradnjom, što je bio razlog daljih intervencija. Tako je i car Justinijan ograničio visinu kamatnih stopa (Stanojević, O., *Zajam i kamata*, Beograd, 1966, str. 133-135). Pored ograničenja kamatnih stopa, još jedna mera intervencije u cilju zaštite dužnika bila je zabrana da se ista osoba bavi zelenaštvom i da bude predstavnik vlasti (*Isto*, str. 136).

²¹ Karajović, E., *nav. delo*, str. 62-63.

²² Ostrogorski, G., *Privreda i društvo u Vizantijskom carstvu*, Beograd, 1969, str. 5 i 6.

²³ Maksimiranje cena je i danas čest instrument koji države opterećene veoma visokom inflacijom koriste u pokušaju da zaustave inflaciju, a sve sa ciljem zaštite životnog standarda. Istorija pokazuje da se u istom cilju koristilo i ograničavanje kamata. Na primer, knez Miloš je ukazom iz 1837. ograničio visinu kamata na maksimalnih 12%. Ukoliko bi se desilo da se ugovori veća kamata od zakonom dozvoljene, veću kamatu sud ne bi dosudio. O tome govori i paragraf 601 Srpskog građanskog zakonika iz 1844. godine („Lihva zakona opredeljuje se 6 na sto; ugovoriti se pak može i do 12 na sto. Veća se sudom ne presuđuje“) (Stanojević, O., *nav. delo*, str. 264 i Srpski građanski zakonik iz 1844. dostupno na: https://www.harmonius.org/sr/pravni-izvori/jugoistocna-evropa/privatno-pravo/srbija/Srpski_gradjanski_zakonik_1844.pdf).

prevoz robe itd.) sa ciljem egzistencijalne zaštite vojnika na prvom mestu,²⁴ ali i činovnika i gradske sirotinje. Kriza je zaustavila privredni rast i razvoj i dovela ne samo do stagnacije, već i nazadovanja. Ekonomska kriza, isprepletana sa političkom, pretila je opstanku robno-novčane privrede i povratku naturalnoj privredi. U osnovi problema bila je kriza robovlasničkog načina proizvodnje. Država je delovala na svim „frontovima“, tj. intervenisala u svim sferama privrednog, ali i političkog života. Zemlju nisu više obrađivali robovi, već koloni koji su poreskom reformom postali vezani za zemlju koju su obrađivali, što je značilo rađanje feudalnih odnosa.²⁵

Sa prelaskom sa feudalnog na kapitalistički način privređivanja, jačanjem trgovačkog kapitalizma, jačanjem nacionalne moći, javlja se merkantilizam koji je poznat još i kao ekonomski nacionalizam. Ideje merkantilista bile su usmerene ka zaštiti domaće privrede i jačanju nacionalne moći. Zato je zagovarana velika uloga države u privrednom životu. Vođena je protekcionistička spoljnotrgovinska politika (korišćene su carine, izvozne olakšice) kako bi se postigao pozitivan trgovinski bilans. Stimulisana je proizvodnja robe namenjena izvozu, subvencionisano je zanatstvo, stimulirana je imigracija visokostručne radne snage i sprečavana emigracija visokostručnog kadra,²⁶ podsticano je korišćenje domaćih prevoznih sredstava. Pomorske države su posebnu pažnju fokusirale na regulisanje pomorskog saobraćaja i podsticanje korišćenja domaće flote. U tom smislu vrlo je ilustrativan Navigacioni akt Olivera Kromvela iz 1651. godine u kome se, pored ostalog, kaže da ukoliko se roba dovozi stranim brodovima, carina će biti udvostručena. Kako je prema učenju merkantilista spoljnotrgovinski promet bio izvor bogatstva države, izuzetan značaj su imala kolonijalna osvajanja koja su doprinosila dodatnom bogaćenju kolonijalnih sila. Kolonije su bile sa jedne strane izvor jeftinih sirovina, a sa druge strane tržište na koje se izvoze proizvodi.

Slobodno tržište oslobođeno bilo kakvog uticaja države (fran. *laisser-faire*, *laisser-passer* – pustiti da stvari idu svojim tokom), tzv. „nevidljiva ruka tržišta“, tj. tržište kao samoregulišući mehanizam, privatna svojina, slobodna konkurencija, slobodna trgovina, interes kao glavni pokretač privredne aktivnosti glavne su ideje po kojima je prepoznatljiv liberalizam. Zagovornici ove doktrine su smatrali da ulogu države u privredi treba ograničiti isključivo na obavljanje funkcija koje proizlaze iz javne vlasti, tj. da država treba da vrši zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast i da brine o nacionalnoj bezbednosti. Ona treba da štiti privatnu svojinu i da organizuje javne službe za obavljanje poslova koji su opštekorisni, a nisu isplativi vlasnicima privatnog kapitala.²⁷ Smatralo se da ukoliko bi država intervenisala u oblasti ekonomskih odnosa, onda bi se „ogrešila o svoju vlastitu nadležnost“. ²⁸ Zato ne treba da štiti radnike od poslodavaca i nema pravo da se direktno „meša u utakmicu“ jer se

²⁴ Karajović, E., *nav. delo*, str. 97-99.

²⁵ Ostrogorski, G., *nav. delo*, str. 6.

²⁶ Kovačević, S., *Međunarodni ekonomski odnosi*, Kragujevac, 2000, str. 31.

²⁷ Labudović Stanković, J., *nav. delo*, str. 62.

²⁸ Jovanović, S., *Država I – pojam države, državne funkcije*, str. 110.

intervencionizmom koči društveni napredak.²⁹ Intervencionizam ima opravdanja samo ukoliko služi očuvanju i zaštiti pravnog poretka. Država treba da bude garant stabilnog javnog poretka, da štiti slobode i prava privrednih subjekata.³⁰ Pojedinci su slobodni da regulišu svoje odnose bez uplitanja države. Direktno mešanje države u privredni život bilo bi suprotno slobodnom privređivanju.

Vremenom se pokazalo da je čist tržišni mehanizam, bez uplitanja države izvor nestabilnosti. Privreda je jedan složen i vrlo dinamički sistem koji nije uvek u ravnoteži. Podložan je ciklusi. Sat može sam da radi, ali se može i pokvariti. Kad se pokvari, ne može sam da se popravi. Brojne nesavršenosti koje tržište rađa, „nevidljiva ruka tržišta“ (kao jedna metafora za tržište kao samoregulišući mehanizam koju je upotrebio Adam Smit) nije sposobna da reši, pa se zato u pomoć uključuje država. Njen značaj i uloga se ne mogu negirati, što potvrđuje pre svega privredna praksa i krize, nezavisno od protivljenja liberalista. Čist liberalizam u privredi nije održiv. Finansijske krize koje se dešavaju sa razornim posledicama direktan su „poziv“ državi da deluje i da ne bude pasivna. Liberalizam može da naštetiti i vrlo razvijenim državama čije privrede i počivaju na liberalističkim postavkama. On može da im se lako osveti jer određene interesne grupe nezaustavljivo i konstantno traže nove izvore bogaćenja često suprotne opštim interesima. Krize zaustavljaju privredni rast i izazivaju druge teške posledice po privredu zahvaćenu krizom. Zahvaljujući svojoj moći i autoritetu, država jedina može da podstakne oporavak privrede upotrebom pravnih „alata“ i vođenjem odgovarajuće ekonomske politike. Stoga, ona nije samo pravna i politička ustanova kako se doživljavala u liberalizmu, već i socijalna i kulturna zajednica koja interveniše u privredi sa određenim socijalnim ciljevima.³¹ U želji da obezbedi pravnu sigurnost i poverenje investitora, kralj Velike Britanije je, u vreme „cvetanja“ liberalizma, morao da interveniše, pa je 1720. godine donet čuveni Zakon o mehurima (engl. *Bubble Act*) kojim je zabranjeno osnivanje akcionarskih društava nakon velike finansijske krize i skandala u vezi sa Kompanijom južnih mora.³² Zakon je bio na snazi punih 105 godina, do 1825. godine.

Nastanak Velike ekonomske krize 30-ih godina HH veka u SAD-u značio je napuštanje liberalističkih stavova koji nisu mogli da ponude rešenje za novonastalu situaciju, pa je državni intervencionizam u privredi postao *conditio sine qua non*. Kejns kaže: „u sistemu *laissez-faire* unutar zemlje i međunarodnog zlatnog važenja ..., vladi nisu stajala na raspolaganju nikakva sredstva za suzbijanje privredne bede kod kuće, sem konkurentskom borbom za tržišta“.³³ To znači da rukovođene „nevidljivom rukom tržišta“ i punom zaposlenošću, države nisu bile spremne na

²⁹ Isto, str. 118-119.

³⁰ Taboroši, S., *Ekonomsko pravo*, Beograd, 2006, str. 111.

³¹ Marković R., *nav. delo*, str. 474.

³² Jovanović N., *nav. delo*, str. 192; Erić, D., *Finansijska tržišta i instrumenti*, Beograd, 2003, str. 92-93.

³³ Kejns, Dž. M., *Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca*, Beograd, 1956, str. 402.

krizu, pa nije ni bilo mehanizama za intervenciju. Državni intervencionizam se rodio iz praktične potrebe da se deluje novim mehanizmima kako bi se kriza zaustavila i privreda krenula putem oporavka. Nakon krize, razvija se i teorija državnog intervencionizma³⁴ za koju je zaslužan Džon Majnard Kejns, autor *Opšte teorije zaposlenosti, kamate i novca* (1936), otac makroekonomije. Velika depresija je pokazala da je moguća kriza hiperprodukcije što je bilo suprotno stavovima liberalista. Kejns „poziva“ državu da deluje da bi povećala agregatnu tražnju jer je upravo kriza skrenula pažnju na problem nedovoljne agregatne tražnje.³⁵ Tako, državna intervencija u privredi uz uvažavanje tržišnih principa postaje okosnica ekonomske aktivnosti mnogih država nakon Velike ekonomske krize.³⁶ Aktivna uloga države u privredi, pre svega, kroz poresku i budžetsku politiku, ali i monetarnu, može da reši problem nezaposlenosti, pokrene proizvodnju i privredu vrati u stanje ravnoteže. Nova doktrina je trebalo da se „odnosi na izuzetak“, ali na žalost taj izuzetak je postao dosta čest.³⁷ Privredna praksa svedoči da je neizvesnost, ali i nestabilnost imanentna savremenim privredama³⁸ jer tržišni sistem stvara nestabilnost, te da je zato važna uloga države. Velika depresija je zahtevala da država pribegne deficitarnom finansiranju kako bi se podstakla („oživila“) proizvodnja.³⁹ Organizovani su javni radovi, kontrolisane cene, usvojen je paket socijalne pomoći. I danas krize (na primer globalna finansijska kriza 2007/2008) konstantno podsećaju da savremene privrede ne mogu počivati na pravilima Smitove klasične liberalističke koncepcije. U vreme krize najčešće se preduzimaju *ad hoc* mere kako bi se što pre oporavila privreda i vratila u ravnotežno stanje. Mere pre svega fiskalne, a zatim i monetarne politike su glavni instrumenti ekonomske politike koji se koriste prilikom intervencija u takvim situacijama. Naravno, ima i drugih.

Zbog sve češćih i ozbiljnijih kriza država je nastojala da prinudnim propisima reguliše odnose učesnika u tržišnoj utakmici sa ciljem da sve privatne interese podredi

³⁴ Ima i onih koji osporavaju stav da je reč o teoriji, već samo o skupu ideja. Smatra se da je bio bolji praktičar nego teoričar (Jakšić, M., *nav. delo*, str. 233).

³⁵ Kejns se zalagao da država interveniše u kriznoj situaciji zato što je u tome video način da se očuva privatna industrijska svojina, tj. privatni kapitalistički odnosi jer nije bilo drugih mehanizama. Međutim, to ne znači da je i suštinski želeo državni kapitalizam (Kejns, DŽ. M., *nav. delo*, str. 42 i 46-47).

³⁶ Božić, M., *nav. delo*, str. 10.

³⁷ Samuelson, P. A., *Ekonomika čitanka*, Zagreb, 1975, str. 14.

³⁸ Tim procesima izložen je ne samo realni sektor privrede, već i finansijski. Minsky je smatrao je da su periodi stabilnosti samo privremeni, te da stabilnost koja je postojala nakon Drugog svetskog rata nije posledica tržišnog mehanizma, već postojanja vrlo važnih institucija koje su imale epitet *big* (veliki/a), misleći na velike vlade, velike banke itd. U uslovima poremećene finansijske stabilnosti naročito važnu ulogu ima centralna banka (posebno kao zajmodavac u poslednjoj instanci), koja zajedno sa vladom treba da doprinese stabilizaciji (Minsky, H. *Financial Instability Revisited: The Economics of Disaster*, 1970, p. 52).

³⁹ Uravnoteženo budžetsko finansiranje je opravdano u vreme ravnoteže i pune zaposlenosti.

javnim.⁴⁰ Ona sankcioniše nedozvoljena ponašanja, tj. suprotna propisima koje je donela, ali može da deluje i preventivno sprovodeći nadzor i kontrolu.

Prisustvo države u privredi, odnosno njen intervencionizam ne treba posmatrati isključivo kao negaciju ekonomskih zakona⁴¹ jer suštinski to ne treba da bude. Ipak, u prošlosti je bilo i toga. Ekstremni slučaj negacije ekonomskih zakona karakteriše države sa totalitarnim ideologijama. Takve su bile nekadašnje planske ili komandne ekonomije u kojima je država u potpunosti preuzela ulogu tržišta i kontrolisala celokupni privredni život, ne ostavljajući nikakvu slobodu privrednim subjektima (SSSR i druge bivše socijalističke države). Tu je politika bila sredstvo privrede, strogo se poštovao državni plan privređivanja koji je zahtevao određeno ponašanje, industrija je bila nacionalizovana, sadržaj prava svojine je bio definisan zakonom i planom, dok su kapitalisti, rentijeri i trgovci bili lišeni biračkog prava jer su sticali prihode od tuđeg rada.⁴² U bivšim socijalističkim državama, subjekt prava državne socijalističke svojine bila je država kao nosilac i političke vlasti, ali i vlasnik.⁴³ Zaključen ugovor o kupoprodaji između preduzeća u državnoj svojini nije imao za posledicu promenu svojine jer je vlasnik i dalje bila država. Ugovorom se prenosilo jedino „operativno upravljanje“.⁴⁴ Iz državne svojine je vremenom izrasla društvena svojina⁴⁵ za koju se smatralo da je oblik kolektivne svojine koji nema jedinstveni subjekt, već više njih.⁴⁶ Svojinska ovlašćenja bila su podeljena između radnika u društvenim preduzećima i države. I u svim drugim državama sa totalitarnim ideologijama (fašističkim, nacističkim) intervencionizam je naročito prisutan jer je privreda u potpunosti u funkciji države i služi njenim ciljevima. U Italiji je za vreme fašizma poštovana privatna svojina, ali ona nije bila neprikosnovenjena jer je država privatnu svojinu mogla uvek da ograniči u javnom interesu.⁴⁷ Celokupan privredni život, kako u odnosima sa drugim državama, tako i na unutrašnjem planu bio je isključivo u državnim rukama, što je bilo i u skladu sa fašističkom ideologijom da je država iznad svega.⁴⁸ Ista je situacija bila i u Nemačkoj za vreme nacionalsocijalizma gde su stavljene van snage ustavne odredbe kojima se garantuju lična prava i slobode, uz napomenu da je umesto podele vlasti uvedeno načelo ujedinjavanja vlasti, što je ukazivalo da nema pravne države.⁴⁹ U nekadašnjoj SFRJ nakon Drugog svetskog rata je dugo bio prisutan intervencionizam, tj. administrativno upravljanje privredom.

⁴⁰ Jovanović, N., *nav. delo*, str. 191.

⁴¹ Taboroši, S., *nav. delo*, str. 111.

⁴² Jovanović, S., *Država II – državna organizacija, poratna država*, str. 463 i 474.

⁴³ Stojanović, D., *Stvarno pravo*, Beograd, 1983, str. 346.

⁴⁴ „Operativno upravljanje“ se odnosilo na upravljanje od strane državnih preduzeća kojima je država prenela ovlašćenja za upravljanje (*Isto*, str. 353-356).

⁴⁵ Preduzeća u društvenoj i državnoj svojini nisu efikasno i uspešno poslovala, što je nakon više decenija bio argument za privatizaciju (Labudović Stanković, J., *nav. delo*, str. 44 i 46).

⁴⁶ Gams, A. *Osnovi stvarnog prava*, Beograd, 1959, str. 65-66.

⁴⁷ Jovanović, S., *Država II – državna organizacija, poratna država*, str. 390-391.

⁴⁸ *Isto*, str. 419.

⁴⁹ *Isto*, str. 429-430 i 434.

Kasnije se prešlo na tzv. dogovornu ekonomiju koja je podrazumevala tržišne elemente, ali i brojna ograničenja.

U savremenom društvu uloga države se menja. Često se povlači iz privrednog života pod naletom globalizacije, liberalizacije i deregulacije. U mnogim zemljama, država više nije vlasnik mnogih preduzeća koja su tradicionalno bila u njenoj svojini u različitim sektorima (npr. elektroprivreda, telekomunikacije, železnica, vazdušni saobraćaj itd). Sprovedena je masovna privatizacija, a u nekim slučajevima privatizacija je otvorila pitanje opravdanosti i njenog krajnjeg cilja izazivajući brojne kontroverze.⁵⁰ Moderna država u uslovima globalizacije doživljava razne preobražaje, što se posebno odražava i na ograničavanje suverenosti.⁵¹ Recimo, neke države članice EU su se odrekle svoje monetarne suverenosti da bi bila stvorena EMU i zajednička valuta evro.

3. Razlozi državnog intervencionizma

Razlozi za državni intervencionizam mogu biti različiti.⁵² Na primer u 19. veku, pažnju javnosti, ali i teoretičara izazvao je položaj radničke klase. Obespravljenost radnika i njihov težak položaj u odnosu na poslodavce kao ekonomski i politički moćniju klasu bio je razlog da se država umeša kako bi zaštitila prava radnika. Radnici su bili prinuđeni da rade, dok su nadnice bile nedovoljne da im obezbede pristojan život, a uslovi rada potpuno nehumani, takvi da su ugrožavali život i zdravlje radnika među kojima je bilo žena i dece. Kako je eksploatacija bila neograničena, jedini način da se poboljša položaj radnika i da se smanje socijalne tenzije bio je uključivanje države, garantovanje prava radnika i donošenje tzv. radničkog zakonodavstva.⁵³ Odnosi između radnika i poslodavaca ne mogu biti van sfere interesovanja države jer ti odnosi imaju „dublji socijalni značaj zbog čega državi ne može biti svejedno na koji će se način

⁵⁰ Na primer jedna od takvih je privatizacija američke Korporacije za obogaćenje uranijuma krajem 90-ih godina HH veka, što je otvorilo pitanje nacionalne bezbednosti (Stiglic, DŽ., *Ekonomija javnog sektora*, Beograd, 2008, str. 12).

⁵¹ Petrov, V., *Ustav danas – šta je ostalo od suverenosti ustavotvorca?*, Zbornik radova: Državni poredak - suverenitet u vremenu globalizacije, Beograd, 2019, str. 227). Ima primera da se suverenost država ne poštuje iako je to jedan od tri osnovna elementa države koji je uz to i garantovan međunarodnim aktima kao što je Povelja UN. I literatura kaže da se na suverenitet pozivaju samo dovoljno moćne države, dok „malim i slabim“ državama ne preostaje ništa nego da se pozivaju samo na pravne propise kojima se jemči suverenost (Čavoški, K., *Poredak i suverenost*, Zbornik radova: Državni poredak – suverenitet u vremenu globalizacije, Beograd, 2019, str. 23).

⁵² Zašto država interveniše, kako se uspostavlja određeni oblik državne intervencije i kako nestaje pitanja su na koja odgovor daje pozitivna teorija državnog intervencionizma. Normativnu teoriju interesuje u kojim se slučajevima pojavljuje intervencionizam i na koji način država interveniše (Begović, B., Labus, M., Jovanović, A., *Ekonomija za pravnike*, Beograd, 2017, str. 419 i 427).

⁵³ Jovanović, S., *Država I – pojam države, državne funkcije*, str. 132.

oni regulisati“.⁵⁴ Tako i danas država putem pravnih propisa nastoji da uredi oblast radnih odnosa i garantuje prava radnika. U cilju obezbeđenja minimalne egzistencije, država interveniše i propisuje minimalnu cenu rada.

Razlozi za državnu intervenciju u privrednom životu su sve situacije koje proizlaze iz nesavršenosti tržišnog mehanizma – problem javnog dobra,⁵⁵ eksternih efekata,⁵⁶ neravnomerna raspodela dohotka, nesavršena konkurencija, asimetrične informacije i privredne krize. Opravdanje za državni intervencionizam često se nalazi u zaštiti javnog interesa,⁵⁷ ali intervencionizam može biti „inspirisan“ (podstaknut) i interesima određenih interesnih grupa koje žele da maksimiziraju svoju korisnost.⁵⁸

Država interveniše u sferi tržišnih sloboda kako bi otklonila poremećaje u procesu proizvodnje.⁵⁹ Intervenirajući, država obavlja određene svoje funkcije – alokativnu, distributivnu i stabilizacionu. Kroz intervencije država ostvaruje određene privredne ciljeve (vraća privredu u ravnotežu, podstiče oporavak proizvodnje kako bi se povećao privredni rast i razvoj), ali ostvaruje i određene socijalne ciljeve.⁶⁰ Ona mora da interveniše da bi zaštitila pojedince od zloupotreba liberalizma, obezbeđuje im minimalne uslove za ostvarivanje svih ljudskih prava, među kojima i ekonomskih prava⁶¹ zajemčenih ustavom kao što su pravo svojine, pravo na rad i druga. Intervencionizam može biti i u funkciji određenog društveno-ekonomskog poretka. Recimo, po okončanju Prvog i Drugog svetskog rata zbog ratnih razaranja i pustošenja, jedan od brojnih razloga državne intervencije bio je vrlo mala ponuda

⁵⁴ Isto, str. 134.

⁵⁵ Da ih država ne proizvodi, odnosno da ih nudi privatni sektor, ne bi ih bilo dovoljno (Hariss, J. M., *Ekonomija životne sredine i prirodnih resursa*, Beograd, 2009, str. 81).

⁵⁶ Na primer, zbog zagađivanja država može uvesti porez na zagađivanje, propisati standarde o emisiji gasova i sl.

⁵⁷ Kelzen smatra da čak i kada štiti privatni interes i privatno pravo, država deluje u javnom interesu jer da nije tako, „primena privatnog prava ne bi bila poverena državnim organima“ (Kelzen, H., *O granicama između pravničke i sociološke metode; Opšta teorija prava i države*, Beograd, 2010, str. 301).

⁵⁸ Begović, B., Labus, M., Jovanović, A., *nav. delo*, str. 415.

⁵⁹ Ublažavanje poremećaja u privredi zahteva da subjekti ekonomske politike prethodno donesu odluke o ciljevima koji se žele realizovati, instrumentima i merama za postizanje tih ciljeva. Donošenje odluka može biti pod različitim uticajima, posebno iz sfere politike. Ipak, dominantan uticaj bi trebalo da bude iz ekonomske sfere. Ekonomska politika, kao ekonomska aktivnost javne vlasti, nastoji da ublaži i otkloni poremećaje u privredi i održi, odnosno ponovo uspostavi poremećenu makroekonomsku ravnotežu (Vukadin, E., *Ekonomska politika*, Beograd, 2003, str. 20).

⁶⁰ Marković, R., *nav. delo*, str. 474. Kako bi se sprečilo propadanje zemljoradnika, zanatlija, ali i svih drugih koji su bili prezaduženi, u Srbiji je tokom 19. veka više puta intervenisano kako bi se stalo na put zelenaštvu. Knez Miloš je zabranjivao otvaranje prodavnica po selima da bi sprečio zaduživanje, a 1836. zabranio je da se oni koji žive u gradu ne mogu zadužiti „na kuću u kojoj žive sa porodicom, a oni koji žive u selu „na kuću, baštinu, dva vola i kravu“ (Stanojević, O., *nav. delo*, str. 258).

⁶¹ Marković, R., *nav. delo*, str. 474.

stanova i nastojanje države da stanare zaštiti od samovolje vlasnika stanova. Zbog toga je visina zakupnine bila limitirana. Stanovi su dodeljivani administrativnim aktom, pri čemu vlasnici stanova nisu imali pravo na obeštećenje.⁶² Drugi primer intervencije u posleratnom periodu ogleda se u zahtevu države da vlasnici zemlje obrađuju poljoprivredno zemljište kako bi se obezbedilo dovoljno sredstava za ishranu stanovništva i omogućio razvoj prerađivačke industrije. Namena poljoprivrednog zemljišta se nije mogla promeniti. U slučaju nepoštovanja nametnutih pravila u mnogim državama su sprovedeni prinudni zakup i eksproprijacija. Pod kontrolom države bili su i promet i opterećenje poljoprivrednog zemljišta.⁶³

Intervencionizam može i sam da stvara nesavršenosti⁶⁴ i probleme iz različitih razloga.⁶⁵ Zato se moraju dobro analizirati sva ograničenja državnog intervencionizma sa jedne strane, ali i tržišta sa druge. Državni intervencionizam ne sme da se realizuje na štetu načela vladavine prava i pravne države. Mora se obezbediti pravna sigurnost i zaštita od samovolje države kako država ne bi zloupotrebila svoj položaj i prekoračila granice ovlašćenja.⁶⁶ Ne smeju biti povređena osnovna prava, slobode i druge vrednosti koje proizlaze iz pravnog poretka.⁶⁷

Savremene privrede u većem ili manjem stepenu imaju karakter tzv. mešovitih privreda jer počivaju na tržišnom mehanizmu, s tim da nesavršenosti i probleme tržišta otklanja država.⁶⁸ Minimalno prisustvo države u privredi kroz vođenje fiskalne i kreditno-monetarne politike i regulisanje ekonomskih odnosa sa inostranstvom često nije dovoljno,⁶⁹ pa zato zavisno od konkretnih okolnosti, upotreba mera i instrumenata ekonomske politike može da se „pojača“ i da postane intenzivnija kako bi se ostvarili postavljeni ciljevi. Privredne krize po pravilu su razlog da se država mnogo više uključi u privredni život kako bi pomogla oporavak privrede. Tada se intenzivnije i češće koriste raznovrsne mere i instrumenti fiskalne i kreditno-monetarne politike. Zavisno od konkretne situacije, država može da poveća javne rashode kako bi smanjila nezaposlenost. Na primer, može da organizuje javne radove da bi pokrenula proizvodnju. Može snižavati poreze, povećati socijalna davanja da bi pomogla

⁶² Stojanović, D., *nav. delo*, str. 66-67.

⁶³ Isto, str. 68-69.

⁶⁴ To otvara pitanje efikasnosti korišćenih instrumenata. Problemi koji se mogu javiti su: loše formulisani ciljevi, neadekvatne mere i instrumenti ekonomske politike koji se primenjuju, visoki troškovi i sl. Ponekad se može pojaviti i tzv. efekat vremenskog zaostajanja (*time-lag*) zato što primenjeni instrumenti ekonomske politike neće odmah proizvesti efekte, već nakon određenog perioda. Da bi instrumenti i mere bili efikasni jako je važno da problemi i poremećaji u privredi budu na vreme uočeni i da se deluje adekvatnim instrumentima. Za uspeh akcije ekonomske politike bitno je da postoji kompatibilnost, tj. usklađenost ciljeva i instrumenata (Vukadin, E., *nav. delo*, str. 21 i 52).

⁶⁵ Stiglic, DŽ., *nav. delo*, str. 8-9.

⁶⁶ Jovanović, N., *nav. delo*, str. 192.

⁶⁷ Lukić, R., Košutić, B., *nav. delo*, str. 363.

⁶⁸ Labudović Stanković, J., *nav. delo*, str. 200.

⁶⁹ Taboroši, S., *nav. delo*, str. 130.

najugroženijima i sl. U uslovima visoke inflacije, može zamrznuti cene, povećati stopu obaveznih rezervi, podići kamatne stope i sl. Može nametnuti carine, odnosno povećati ih ili sniziti, uvesti kontigente i sl. Država će intervenisati donošenjem, odnosno izmenom zakona (na primer, poreskih zakona) i različitih podzakonskih akata. U okviru vođenja kreditno-monetarne politike, centralna banka će donositi različite akte iz svoje nadležnosti (npr. odluke). Država će nametnuti razna ograničenja i zabrane ukoliko je neophodno, ne samo zbog krize, već i iz drugih razloga – zbog zaštite zdravlja stanovništva može zabraniti uvoz zaraženog mesa; zabraniti izvoz pšenice i brašna ukoliko ga nema dovoljno za domaće stanovništvo; ograničiti rast cena u cilju zaštite životnog standarda itd. U nekim slučajevima, da bi sprečila poremećaje na berzama, država može obustaviti trgovinu određenim tržišnim materijalom i sl. U takvim slučajevima država takođe interveniše i primenjuje upravnopravne mere⁷⁰ kako bi postigla određene ciljeve.

Uloga države je bitna i na digitalnom tržištu. Ono je po svojoj prirodi nesavršeno (imperfektno), premda deluje suprotno tome. Da bi se ono razvilo država je morala da obezbedi adekvatnu i vrlo kompleksnu infrastrukturu i obezbedi podsticaje za inovacije i istraživanja u oblasti informacionih tehnologija,⁷¹ jer je za to neophodan ogroman kapital koji privatni sektor ne može da uloži. Na digitalnom tržištu je prisutna žestoka konkurencija, pa je neophodno da država pomogne subjekte koji prvi put izlaze na ovo tržište. Iako savremene države podstiču tehničko-tehnološki napredak koji predstavlja nezaustavljiv izvor rasta mnogih zemalja, nužno je uspostaviti granice. Budući da je upotreba veštačke inteligencije omasovljena i da se koristi u različitim vrlo osetljivim oblastima društvenog života zbog čega je podložna velikim zloupotrebama, država mora strogo kontrolisati njenu upotrebu i doneti odgovarajuće zakone.

Potrebu uspostavljanja optimuma u odnosima između države i tržišta najbolje ilustruje nobelovac, Pol Samjuelson⁷²: „Neosporno je da su tržišta moćna sredstva rasta, ali nemojte poći dalje i verovati da je država nepotrebna krpica iz ranijeg doba. Država igra ključnu ulogu osiguravajući zajemčenu klimu u kojoj mogu cvasti tržišta i obuzdavajući razuzdanosti nesputanih tržišta. Prosperitet savremenih ekonomija zavisi od postizanja prikladne ravnoteže i podele odgovornosti između tržišta i države“.⁷³ Spregom tržišta i države se može obezbediti uvećanje ukupnog blagostanja. Iako se to očekuje od državnog intervencionizma, rezultati mogu biti i drugačiji, što znači da intervencionizam nužno ne dovodi uvek do poboljšanja položaja različitih interesnih grupa. Rukovođeni prethodno navedenim Samjuelsonovim shvatanjem odnosa tržišta i države, možemo zaključiti da je vremenom država postala „odgovorni partner u

⁷⁰ Jovanović, N., *nav. delo*, str. 199.

⁷¹ Lazović, V., Đuričković T., *Digitalna ekonomija*, Cetinje, 2018, str. 281-282.

⁷² On je najpoznatiji predstavnik neoklasične sinteze koja je nastala zahvaljujući pomirenim stavovima kejnsovanske makroekonomske i neoklasične mikroekonomske teorije (Labudović Stanković, J., *nav. delo*, str. 202).

⁷³ Samuelson, P., Nordhaus, W., *Ekonomija*, Zagreb, 2000, str. 22.

upravljanju privrednim procesom⁷⁴, a ne čista negacija ekonomskih zakona. Drugim rečima, država treba da interveniše u slučaju postojanja nesavršene konkurencije, asimetričnih informacija, eksternih efekata, rešavanja problema nezaposlenosti i siromaštva, javnih dobara, privrednih kriza, kao i u svim drugim slučajevima kada tržište nije sposobno da se nosi sa nastalim problemima i nesavršenostima.

4. Zaključak

Primeri mnogih država ne samo savremenih, već i antičkih, pokazuju da se državni intervencionizam ne može posmatrati kao kakvo zlo i da se uloga države ne može svesti samo na tzv. pravnu misiju i nacionalnu bezbednost, tj. vojnu misiju.⁷⁵ Država ima višestruko korisnu ulogu u društvu i privredi. Može delovati stabilizaciono, razvojno, štiti konkurenciju, socijalno ugrožene, rešavati pitanje negativnih eksternih efekata, javnih dobara, nezaposlenosti itd. Naravno, to ne znači da će svaka njena akcija biti efikasna i da neće izazvati neke nove nesavršenosti.

U ekonomiji, tj. privredi „ništa nije sigurno, sve je moguće i sve zavisi od nečeg drugog“.⁷⁶ Na privredu deluju mnoge okolnosti i događaji koji nisu iz tržišne sfere. Signali koji dolaze iz sfere politike, ratovi i sl. imaju itekako velikog uticaja na zbivanja u privredi. Kada je već tako, onda je neophodno i prirodno da tržištu pritekne u pomoć država.

*Jasmina Labudović Stanković, Full-time Professor
Faculty of Law, University of Kragujevac*

THE STATE ROLE IN THE ECONOMY

Summary

The state has a multifaceted significant role in the economy. In order to ensure well-being, it intervenes in various spheres of economic life. The basis for intervention is the legal regulations. The state intervenes by applying a wide range of measures and instruments of economic policy. The reasons for intervention are numerous, and they mainly stem from the imperfection of the market mechanism. The role of the state in the economy has changed over time. Today, in the most countries operates in combination with the market.

⁷⁴ Taboroši, S., *nav. delo*, str. 112.

⁷⁵ Jovanović, S. *Država I – pojam države, državne funkcije*, str. 145.

⁷⁶ Samuelson, P. A., *nav. delo*, str. 15.

Key words: state, economy, market, interventionism, economic policy.

Literatura

- Begović, B., Labus, M., Jovanović, A., *Ekonomija za pravnike*, Beograd, 2017.
- Božić, M., *Ekonomska politika*, Niš, 2006.
- Vukadin, E., *Ekonomska politika*, Beograd, 2003.
- Gams, A. *Osnovi stvarnog prava*, Beograd, 1959.
- Erić D., *Finansijska tržišta i instrumenti*, Beograd, 2003.
- Jakšić, M., *Razvoj ekonomske misli*, Beograd, 2003.
- Jovanović N., *Berzansko pravo*, Beograd, 2009.
- Jovanović, S., *Država I – pojam države, državne funkcije*, Beograd, 1936.
- Jovanović, S., *Država II – državna organizacija, poratna država*, Beograd, 1936.
- Karajović, E., *Dioklecijanov Edikt o cenama*, Kragujevac, 1997.
- Kejns, DŽ. M., *Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca*, Beograd, 1956.
- Kelzen, H., *O granicama između pravničke i sociološke metode; Opšta teorija prava i države*, Beograd, 2010.
- Kovačević, S., *Međunarodni ekonomski odnosi*, Kragujevac, 2000.
- Labudović Stanković, J., *Ekonomija za pravnike*, Kragujevac, 2022.
- Lazović, V., Đuričković T., *Digitalna ekonomija*, Cetinje, 2018.
- Lukić, R. Košutić, B., *Uvod u pravo*, Beograd, 2003.
- Marković, R., *Ustavno pravo i političke institucije*, Beograd, 2008.
- Minsky, H. *Financial Instability Revisited: The Economics of Disaster*, 1970.
- Ostrogorski, G., *Privreda i društvo u Vizantijskom carstvu*, Beograd, 1969.
- Petrov, V., *Ustav danas – šta je ostalo od suverenosti ustavotvorca?*, Zbornik radova: Državni poredak - suverenitet u vremenu globalizacije, Beograd, 2019.
- Samuelson, P. A., *Ekonomska čitanka*, Zagreb, 1975.
- Samuelson, P., Nordhaus, W., *Ekonomija*, Zagreb, 2000.
- Srpski građanski zakonik iz 1844. dostupno na: https://www.harmonius.org/sr/pravni-izvori/jugoistocna-evropa/privatno-pravo/srbija/Srpski_gradjanski_zakonik_1844.pdf
- Stanković, E., Vladetić, S., *Rimsko pravo*, Kragujevac, 2020.
- Stanojević, O., *Zajam i kamata*, Beograd, 1966.
- Stojanović, D., *Stvarno pravo*, Beograd, 1983.
- Schumpeter, J. A., *Povijest ekonomske analize I*, Zagreb, 1975.
- Taboroši, S., *Ekonomsko pravo*, Beograd, 2006.
- Tacit, K., *Anali*, Dostupno na: https://archive.org/details/anali_dio_1_knjiga_1-6_1923-kornelije_tacit/page/n73/mode/2up
- Ustav Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 98/2006 i 115/2021.
- Hariss, J. M., *Ekonomija životne sredine i prirodnih resursa*, Beograd, 2009.
- Cukić, K. *Ekonomska politika*, osavremenjeno izdanje knjige *Ekonomska policija* izdate 1862. godine, priredio Mijatović, B., Akademska knjiga, Novi Sad, 2024.
- Čavoški, K., *Poredak i suverenost*, Zbornik radova: Državni poredak – suverenitet u vremenu globalizacije, Beograd, 2019.